

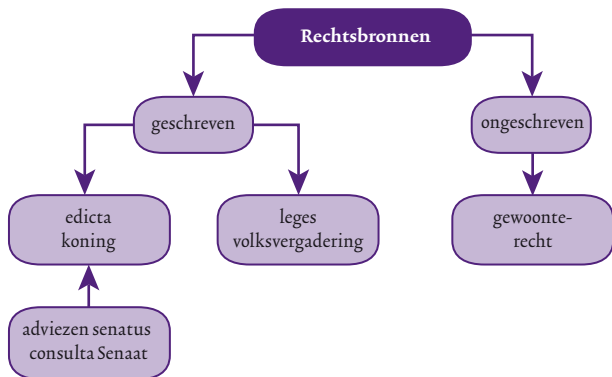
I Beknopte geschiedenis van het Romeinse Rijk

In dit korte overzicht ligt de nadruk op de verschillende staatsrechtelijke vormen van het Romeinse Rijk en de rechtsbronnen die het Rijk kende.

1 Koninkrijk (753-510 v. Chr.)

Rome werd, zo wil de mythe, gesticht in 753 voor Christus door Remus en Romulus. Romulus werd de eerste koning van het Romeinse Rijk dat niet veel meer was dan een stadstaat. De koning had de absolute macht, die de uitvoerende, de rechterlijke en wetgevende macht omvatte. De Romeinen noemden deze van de goden afkomstige macht het *imperium*. De Romeinen leefden naar ongeschreven gewoontes en gebruiken. Krachtens het *imperium* was de koning bevoegd daarnaast wetten uit te vaardigen die edicten (*edictum-edicta*) werden genoemd. Naast de koning die krachtens het *imperium* bevoegd was tot wetgeving, was ook de volksvergadering (*comitia*) wetgever. Zij vaardigde wetten (*lex, leges*) uit. Naast de koning (*rex*) en de *comitia* bestond een adviesgevend college, de senaat (*senatus*). De senaat was door Romulus samengesteld uit honderd hoofden van Romeinse families (zie nr. 12). Die familiehoofden werden vaders (*patres*) genoemd, hun afstammelingen vormden de klasse der patriciërs (zie nr. 2-3). De besluiten van de senaat werden *senatusconsulta* genoemd: het waren adviezen aan de koning, geen wetten. (In de keizertijd werd dit anders, zie nr. 6.)

Figuur 1 **Rechtsbronnen koninkrijk**

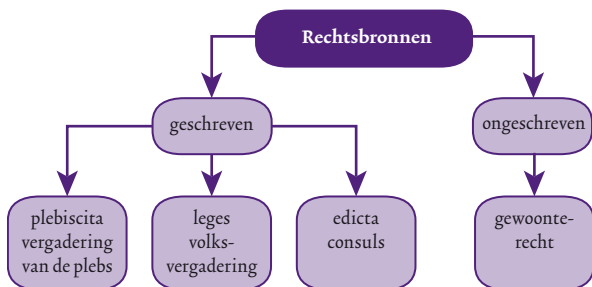

2 Republiek (510-27 v. Chr.)

Op het koninkrijk volgde de republiek. De rol van de koning werd overgenomen door twee door de volksvergadering gekozen magistraten, de consuls. Om machtsmisbruik te voorkomen, werden de consuls voor een korte periode (een jaar) benoemd. Om dezelfde reden waren er twee consuls: wanneer een besluit van de ene consul de andere consul niet zinde, kon hij het evenwicht bewaren door een tegengestelde maatregel uit te vaardigen. Eveneens om machtsmisbruik door de consuls tegen te gaan, gold verder dat *leges* die door de volksvergadering waren uitgevaardigd sterker waren dan *edicta* die krachtens *imperium* waren uitgevaardigd door een der consuls. De klasse der patriciërs, de senatoren, leverde jaarlijks kandidaten voor het consulaat. Niet-patricieërs, *plebejers*, konden geen consul worden. Tegen deze discriminatie konden de *plebejers*

weinig uitrichten. De plebejers hadden weliswaar een stem in de volksvergadering, maar die was van weinig waarde omdat het stemgewicht naar rato van het vermogen werd bepaald. De rijkere patriciërs overstemden daarom de armere plebejers in de volksvergadering. De plebejers hadden als tegenwicht voor de volksvergadering een eigen vergadering opgericht waarin volkstribunen wetsvoorstellen aan de plebs voorlegden. Deze volksbesluiten plebiscitum-plebiscita bonden enkel de plebs. (Dit werd later anders, zie nr. 3.)

Figuur 2 Rechtsbronnen

3 Gelijkschakeling van plebejers en patriciërs

De gelijkschakeling van de plebejers en de patriciërs verliep in vier fasen:

- 495 v. Chr. De twee volkstribunen die door de vergadering van de plebs werden gekozen, kregen de bevoegdheid besluiten van de consuls te verbieden, zij kregen vetorecht. De volkstribunen hadden geen imperium, maar wel de mogelijkheid om de met imperium beklede consuls lam te leggen.

- Rechtspraak geschiedde door priesters die geleverd werden door patriciërs. Deze priesters gebruikten bijna geen wetteksten. Zij gebruikten (niet-gepubliceerd) gewoonterecht (zie nr. 5) en vaak niet-gepubliceerde leges en edicta. Dit leidde met name voor de plebejers tot rechtsonzekerheid. In 451 v. Chr. dwongen de plebejers een voor iedereen kenbare, geschreven wettekst af. Deze wettekst werd door de volksvergadering uitgevaardigd. De tekst werd op twaalf tafels neergeschreven, heet daarom de Wet van de Twaalf Tafelen, en werd midden in Rome tentoongesteld.
- In 367 v. Chr. sloten patriciërs en plebejers een deal. Voortaan was een van de consuls een plebejer. In ruil daarvoor werd een nieuw ambt ingesteld, het ambt van *praetor*. Alleen patriciërs konden (aanvankelijk) *praetor* worden. De *praetor* werd net als de *consul* voor een jaar benoemd en had net als de *consul* deel aan het *imperium*. Hij hield zich bezig met rechtsbedeling (zie nr. 4-5).
- In 286 v. Chr. vaardigde de volksvergadering de *Lex Hortensia* uit. Krachtens deze wet kregen de door de plebs in haar eigen vergadering genomen besluiten, plebiscieten (zie nr. 2), dezelfde kracht als een *lex*: plebiscieten golden voortaan net als leges voor de gehele Romeinse bevolking.

4 Praetor

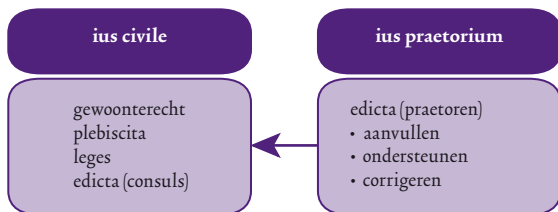
De *praetor* was de magistraat die de toegang tot het recht vormde. Iedere *praetor* gaf aan het begin van zijn ambtstermijn aan wie hij een proces zou toestaan. Modern gezegd: aan wie hij welke rechtsvorderingen zou toestaan (zie nr. 17). Dit voornemen maakte hij bekend in een edict, dat hij kon uitvaardigen omdat hij deel had aan het *imperium*. De omstandigheden waaronder de *praetor* een

bepaalde rechtsvordering toeliet, stonden voor iedereen leesbaar op een witte schutting (*album*) geschreven. Iedere praetor bepaalde jaarlijks zijn eigen voornemens in zijn eigen edict. Hij mocht gedurende zijn ambtstermijn niet van zijn edict afwijken. Al snel ontstond de gewoonte onder opvolgende praetors om de kern van elkaars voornemens over te nemen, zo ontstond het min of meer vaststaande praetorisch edict.

5 *Ius praetorium en ius civile*

Het praetorisch recht (*ius praetorium* of *ius honorarium*) stond tegenover het *ius civile*. Het *ius civile* was het geheel van recht dat door de *citivas*, de burgerij, was voortgebracht. Daaronder vielen dus edicta, leges, plebiscita en gewoonterecht dat de wil van de burgers uitdrukte. Omdat de praetor bepaalde wie mocht procederen en wie niet, kon hij het *ius civile* ondersteunen, corrigeren en aanvullen. De praetor hield jaarlijks door het uitvaardigen van zijn edict het *ius civile* zogezegd up-to-date.

Figuur 3 *Ius civile en ius praetorium*

6 Keizerrijk (27 v. Chr.)

Met Augustus (63 v. Chr.-19 n. Chr.) begon het keizerrijk. Augustus hield de instanties van de republiek in stand. De senaat, de consuls, de praetors en de volkstribunen bleven in functie. Toch wordt vanaf Augustus van een keizerrijk gesproken. Dat komt als volgt. Het Romeinse volk, noch de Romeinse plebs kwam meer bijeen. Dat was als gevolg van de groei van het Romeinse Rijk onmogelijk geworden. Er werden dus geen leges noch plebiscita meer uitgevaardigd. De wetgevende rol van de volksvergadering en de vergadering van de plebs werd overgenomen door de senaat. Senatusconsulta kregen kracht van wet. De senaat en niet de volksvergadering besloot voortaan wie consul werd en wie praetor werd. De senaat bekleedde in 27 v. Chr. Augustus voor de duur van diens leven – langs een omweg – met de bevoegdheden van consul en de bevoegdheden van een volkstribuun. Hij maakte daardoor de dienst uit in de senaat.

7 Keizerrecht en juristenrecht

Onder de opvolgers van Augustus werd de senaat de spreekbuis van de keizer. Keizerlijke wetsvoorstellen werden steeds door de senaat als wet uitgevaardigd. Uiteindelijk vaardigde de keizer eenvoudig zonder tussenkomst van de senaat wetten uit. Niet alleen de wetgevende macht, maar ook de rechtsprekende macht kwam in keizerlijke handen. De keizer sprak vonnissen uit en gaf instructies aan rechters. Vonnissen, instructies aan rechters, beschikkingen en wetten werden alle *constitutiones* genoemd. Het geheel aan *constitutiones* maakte het keizerlijk recht. Naast het keizerrecht ontwikkelde zich het juristenrecht, *ius*: een verzameling adviezen, bundels en commentaren van door de keizer met gezag beklede juristen. Op deze adviezen,

bundels en commentaren kon in de rechtbank een beroep worden gedaan.

8 Oost en West

In 330 verplaatste keizer Constantijn de hoofdstad van het Romeinse Rijk naar Byzantium (het huidige Istanbul). Constantijn doopte Byzantium om tot Constantinopel. Het Romeinse Rijk had vanaf Constantijn twee hoofdsteden: Rome en Constantinopel. Vanaf 395 had het Romeinse Rijk ook twee keizers, een West-Romeinse die in Rome zetelde en een Oost-Romeinse die in Constantinopel zetelde. Net als de consuls hadden beide keizers deel aan het ondeelbare imperium. In 476 viel het West-Romeinse Rijk. Formeel was de overgebleven Oost-Romeinse keizer vanaf toen ook in het West-Romeinse Rijk drager van het imperium. Feitelijk had de Oost-Romeinse keizer in het West-Romeinse Rijk niets te zeggen. De Oost-Romeinse keizer Justinianus (482-575, keizerschap: 527-565) heeft hierin verandering willen brengen. Justinianus is alleen geslaagd in een gedeeltelijke, niet-blijvende herovering van het West-Romeinse Rijk. Hij is wel geslaagd in een blijvende codificatie van het Romeinse recht die de grondslag vormt van het privaatrecht van West-Europa en dit boek.

9 Justinianus' codificatie

- Justinianus diende orde aan te brengen in de twee sinds de keizertijd resterende rechtsbronnen, de talloze constituties van alle keizers, het keizerrecht, en de gigantische verzameling van gezaghebbende juristengeschriften, het *ius* (zie nr. 7). Eerdere

pogingen daartoe waren steeds mislukt. Justinianus begon met de ordening van het keizerlijk recht.

- In 529 was deze ordening voltooid en werd de *Codex Justinianus* afgekondigd. De *Codex Justinianus* bevatte een selectie van de vele constituties die sinds het begin van de keizertijd over allerlei onderwerpen waren afgekondigd. Zij werden per onderwerp gerangschikt. Alle niet in de *Codex* opgenomen constituties verloren rechtskracht. Alle constituties in de *Codex* hadden algemene werking, ook als zij oorspronkelijk voor één specifiek geval bedoeld waren. Wanneer verschillende constituties over eenzelfde zaak tegenstrijdige oplossingen bevatten, gold dat de meest recente constitutie de oudere opzijzette: *lex posterior derogat legi priori*. Wanneer een datum ontbrak, moest gekeken worden naar de volgorde waarin de constituties waren geplaatst.
- Het juristenrecht, *ius*, bleef in hoge mate ongeordend. De *Codex Justinianus* bevatte een regel waarmee een bescheiden ordening werd aangebracht, de citeerwet, *Lex Citandi*. Deze keizerlijke wet (verwarrend genoeg werden ook keizerlijke wetten op den duur *lex, leges* genoemd, eigenlijk zijn het constituties) bepaalde dat slechts op vijf schrijvers een beroep mocht worden gedaan voor de rechter: Papinianus, Paulus, Ulpianus, Modestinus en Gaius. De mening van de meerderheid van deze vijf gold; wanneer de stemmen stakten gaf Papinianus de doorslag, wanneer de vijf zwegen diende de rechter zelf een oordeel te geven.
- De *Lex Citandi* gold tot 533. In dat jaar vaardigde Justinianus de *Digesten* of *Pandekten* uit, anders dan de *Codex Justinianus*, als één constitutie. De *Digesten* bevatten een selectie van alle geschriften die het *ius* uitmaakten. Ook hier gold dat alles wat niet in de *Digesten* was opgenomen rechtskracht verloor. In de *Digesten* was de materie net als in de *Codex* per onderwerp

gerangschikt. De commissie die de Digesten had samengesteld, had allerlei strijdvrage n waarover in het ius verschillend werd gedacht, beslecht, en de tegengestelde meningen uit de Digesten gelaten. De Digesten konden geen tegenstellingen bevatten omdat zij in één keizerlijke constitutie werden uitgevaardigd. Zij ontleenden hun rechtskracht aan het woord van de keizer en de keizer kan niet twee verschillende meningen hebben. Dat de Digesten werden ingevoerd als één constitutie betekende dat het juristenrecht (ius) voortaan deel uitmaakte van het keizerrecht.

- De Digesten ontnamen als meest recente constitutie rechtskracht aan eerdere constituties: de Lex Citandi gold daarom niet meer. Omdat de Digesten als meest recente constitutie alle andere constituties opzijzetten, diende de commissie allerlei oude in onbruik geraakte rechtsfiguren uit de uiteindelijke tekst van de Digesten te houden. Kwam in de Digesten de door Justinianus afgeschafte *mancipatio* (zie nr. 30 en 45) voor, dan was zij ongewild heringevoerd. De wijzigingen die de commissie om deze reden maakte, heten *interpolaties*. De Digesten vormden het belangrijkste deel van Justinianus' codificatie, zij omvatten het gehele vermogensrecht. Wanneer de Digesten werden gereproduceerd was het gebruik van afkortingen of het bijvoegen van commentaren of verklarende opmerkingen verboden uit angst voor tekstbederf.
- De *Elementen of Instituten* vormden het derde deel van Justinianus' codificatie. Het was een als keizerlijke constitutie uitgevaardigd leerboek voor rechtenstudenten.
- Uiteraard hield de keizerlijke wetgeving hier niet op. Zo kwam bijvoorbeeld in 534 een tweede versie van de Codex Justinianus tot stand waarin de Digesten wel voorkwamen en de Lex Citandi niet: de *Codex repetitae praelectionis*. Zolang het Romeinse Rijk

bestond, vaardigden keizers constituties uit die – omdat zij ten opzichte van Justinianus' wetgevingsproject nieuw (*novum*) waren – *Novellen* werden genoemd. Een verzameling van 168 Justiniaanse *Novellen* maakt deel uit van het Justiniaanse Romeinse recht. Latere keizers bleven constituties uitvaardigen, totdat het (Oost) Romeinse Rijk viel in 1453.

Figuur 4 De wetgeving van Justinianus

• Codex Justinianus	ordening keizerrecht
• Digesten / Pandekten	ordening juristenrecht
• Elementen / Instituten	leerboek
• Novellen	keizerwetten na 529

Figuur 5 Tijdsbalk

753 v. Chr.	Stichting Rome
753 v. Chr.	Koningstijd
510 v. Chr.	Einde Koningstijd, begin Republiek
495 v. Chr.	Instelling volkstribunaat
451 v. Chr.	Lex XII Tabularum, Twaalfafelenwet
367 v. Chr.	Instelling praetuur
286 v. Chr.	Lex Hortensia
27 v. Chr.	Einde Republiek, begin Keizertijd
212 n. Chr.	Constitutio Antoniana
330 n. Chr.	Stichting Constantinopel
476 n. Chr.	'Val' West-Romeinse Rijk
527 n. Chr.	Justinianus wordt keizer
529 n. Chr.	Codex Justinianus
533 n. Chr.	Digesten
533 n. Chr.	Instituten
534 n. Chr.	Herziene Codex Justinianus
565 n. Chr.	Einde keizerschap Justinianus
1453 n. Chr.	Val (Oost) Romeinse Rijk